

मार्गशीर्ष

भारतीय सण व उत्सव
मार्गशीर्ष मास

लेखिका

सौ. कुमुदिनी रांगणेकर, मुंबई.

संपादक मंडळ

डॉ. ग. श्री. खैर, एम्.ए., पीएच्. डी.
श्री. दि. दा. गांगल, एम्.एससी.
प्रा. रा. वि. ओतुरकर, एम्.ए.
श्री. मु. ल. जोशी, एम्. ईडी.,

बी.एससी.

श्री. उ. र. सेवलेकर, बी.ए. (ऑ.),
एम्. ईडी.

श्री. शं. दा. चि

विश

IRBK-0106290

IRBK-0106290

१८७८]

न. प्र. सं. ३१५, बाबूशालक शाखा

किंमत ४० नये पैसे

क्र. क. ६२२६ ना. दि.

[१९५७]

य. वा.

वा. वा.

संपादकीय

पूर्वीं एकत्र कुटुंबपद्धतीच्या काळांत वर्षांत येणाऱ्या सणा-उत्सवांची माहिती आजी अगर आजोबा ह्यांच्या तोंडून ऐकावयास मिळत असे. कित्येक वेळां त्यांतील कांहीं उत्सव घरीं साजरे केले जात व बाहेरच्या उत्सवासहि मुलें जात. त्यामुळें भारतीय संस्कृतीची व परंपरेची थोडी का होईना, मुलांना लहानपणींच माहिती मिळे. राम-कृष्णादिकांची प्रथम ओळख आई-वडिलांनीं सांगितलेल्या गोष्टींपासूनच मुलांना पूर्वीं होत असे. परंतु एकत्र कुटुंबपद्धतीचा अभाव, पालकांचा उद्योग-व्यवसाय, उत्सवांचें सध्यांचें घटतें प्रमाण इ. मुळें आज तशी स्थिति राहिलेली नाही. छोट्या-छोट्या पुस्तिकांच्या वाचनानें ही ओळख मुलांना करून द्यावी या दृष्टीनें आम्ही भारतीय सण व उत्सवांसंबंधीं प्रत्येक महिन्याची एक अशा १२ पुस्तिका प्रकाशित करीत आहोंत. सौ. रांगणेकर यांच्यासारख्या नांवाजलेल्या लेखिकेनें आत्मीयतेनें सोप्या भाषेंत थोडक्यांत पुष्कळ माहिती दिली असून पुस्तिकांसाठीं योग्य अशीं चित्रेहि श्री. गोलिवडेकरांनीं काढून दिलेलीं आहेत. बालकांना व प्रौढ साक्षरांना हीं पुस्तके आवडतील असा आम्हांस भरंवसा आहे.

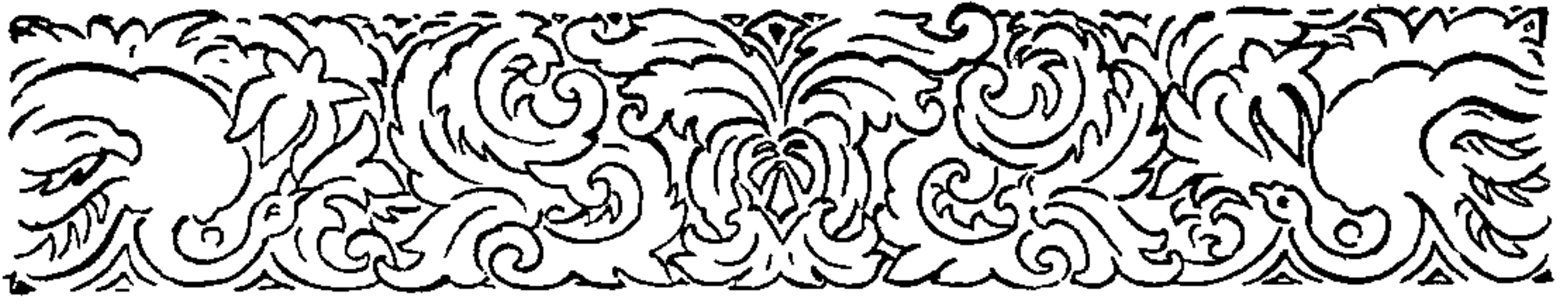
१. मालेंतील पुस्तकांचा उपयोग :

- (१) नवसाक्षर नागरिकालाहि आवश्यक असें ज्ञान मालेमुळें मिळतें.
- (२) कॉलेज, हायस्कूल, ट्रेनिंग कॉलेज यांमधील विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासाच्या विषयांस पूरक अशी माहिती या पुस्तकांत दिलेली आहे.
- (३) घरांतील खाजगी ग्रंथालये, संघ, दल या संस्थांचीं वाचनालये व प्रौढांचे शिक्षणवर्ग यांसाठीं.
- (४) वाढदिवस, मुंज, विवाह या मंगलप्रसंगीं भेट देण्यासाठीं; शाळा, कॉलेज अगर तत्सम संमेलनप्रसंगीं पारितोषिक म्हणून.

२. पुस्तकांतील विषयांचें स्वरूप :

- ★ सुसंस्कृत नागरिकास असें वाटत असतें कीं, आपल्या सभोंवतालच्या वस्तु (विमान, रेडिओ, विजेची शक्ति इ.), राजकारणांतील चालू प्रश्न; थोर पूर्वजांचीं चरित्रे, निरनिराळ्या देशांचे स्वातंत्र्येतिहास-यांची माहिती आपणांस असावी. मालेसाठीं विषय निवडतांना वरील दृष्टि ठेविली आहे.
- ★ शाळेंत स्थूलमानानें ज्या विषयांचें शिक्षण होतें त्या विषयांना पूरक व उपकारक अशी माहितीहि या पुस्तकांतून असते.
- ★ मनोरंजक पद्धतीनें उपयुक्त विषयांचें ज्ञान, शाळा-कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांना आणि स्त्री-पुरुष नागरिकांना घरबसल्या देणें हा मालेचा हेतु आहे.

मार्गशीर्ष मास

हंs! आतां पांचवा हेमंत ऋतु सुरु झाला बरं. अन् उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा ह्या तीन काळामधला शेवटला काळ सुरु झाला आहे. एकेक काळ चार-चार महिने असतो. पावसाळ्याचे चार महिने आतांच सरलेत. नि हळूहळू हिवाळ्याची थंडी डोकावून पाहू लागते आहे. रात्री दंव पडण्यास ह्या हेमंत ऋतूंतच सुरुवात होते. सुगीचे दिवस हे. पिकांना बहर आला आहे. शेतीचीं कामे संपत आलीं आहेत.

मार्गशीर्ष हा चांगला व पवित्र महिना मानला जातो. त्यांत लग्नाचे मुहूर्तहि असतात. श्रीकृष्णानें सुद्धां सर्व महिन्यांत मी मार्गशीर्ष महिना आहे असें गीतेंत म्हटलें आहे. कुरुक्षेत्रावर गीताहि कृष्णानें अर्जुनाला मार्गशीर्ष महिन्यांतच सांगितली. त्यावरून या महिन्याचें महत्त्व आपल्या ध्यानीं येतें.

चंपाषष्ठी

मार्गशीर्ष शुद्ध प्रतिपदेपासून षष्ठीपर्यंत कांहीं शिवालयांतून व कांहीं देवीच्या देवळांतून उत्सव चालतो. त्यांतील शेवटला दिवस हा मुख्य मानला आहे. ह्या षष्ठीला चंपाषष्ठी म्हणतात.

साधारणपणे षष्ठी ही तिथि देवीप्रीत्यर्थ पाळण्यांत येते, पण महाराष्ट्रांतील कांहीं भागांत हा चंपाषष्ठीचा उत्सव खंडोबा-प्रीत्यर्थ होतो. जेजुरी, पाली, मंगसुळी हीं खंडोबाचीं सुप्रसिद्ध स्थाने आहेत.

या देवतेविषयीं अशी कथा सांगतात कीं, पूर्वीं मणि व मल्ल ह्या नांवाचे दोन राक्षस लोकांना फार पीडा देऊं लागले. तेव्हां शंकरानें खंडोबा ह्या नांवानें योद्ध्याचें रूप धारण केलें आणि प्रतिपदेपासून षष्ठीपर्यंत सहा दिवस युद्ध करून त्यांना हरविलें. म्हणून खंडोबाला मल्लारी असें म्हणतात. मल्लाचा अरी —शत्रु— तो मल्लारी.

जेजुरीला खंडोबाचें देवालय आहे. खंडोबाला मल्लारी, मल्लारी मार्तंड किंवा बहिरोबा म्हणतात. खंडोबाच्या बायकोचें नांव म्हाळसा नि म्हणून खंडोबाला म्हाळसाकांत—म्हाळसेचा नवरा—असेंहि म्हणतात. त्याच्या कांहीं भक्तांचें कुलदैवत मल्लारी असतें. तर कांहींचें कुलदैवत म्हाळसा असतें. मल्लारी हें कुलदैवत मराठ्यांसारख्या क्षत्रिय बाण्याच्या लोकांत विशेष पूज्य आहे.

ह्याला बनाई म्हणून आणखी एक बायको आहे असें म्हणतात. वाघ्या ह्या नांवाचे खंडोबाचे सेवक असतात. ते हातानें घंटा वाजवीत खंडोबाच्या स्तुतीचीं गाणीं गात फिरतात. त्यांत पुढील गंमतीचें गाणें असतें.

या, या जेजुरी नगरांत । कोऱ्या चंदनी महालांत ॥

म्हाळसा, बनाई भांडतीं । ऐकोनि मल्लारी हांसती ॥

सवती-सवतीचें भांडण । राळ्या भाताचें कांडण ॥

दोघी मुसळी झुंजती । ऐकोनी मल्लारी हांसती ॥

म्हाळसा व बनाई ह्या दोघी सवतींना मुसळाची उपमा दिली आहे ह्या गाण्यांत.

ह्या वाघ्यांच्या कंबरेला एक चामड्याची पिशवी असते नि तींत खंडोबाचा भंडार असतो. ते अंगारा म्हणून तो देतात.

खंडोबा शंकराचा अवतार आहे असें मानतात. तेव्हां शंकरा-प्रमाणें त्यालाहि बेल आवडतो. अन् म्हणूनच कोणती महत्त्वाची कामगिरी अंगावर घेतांना पूर्वीच्या काळीं मराठे वीर खंडोबाचा बेलभंडार उचलीत. राजपूत वीर जसा पैजेचा विडा उचलीत तसाच, जबाबदारी स्वीकारली हें दाखविण्यासाठीं बेलभंडार उचलण्याची रीत होती.

गीता-जयंति

कौरव पांडवांचें फार मोठें युद्ध झालें होतें. त्याला भारतीय युद्ध म्हणतात. त्या युद्धाच्या वेळीं अर्जुन एकाएकीं बावरला. कौरव आपले नातलग, आणि आपले कित्येक पूज्य गुरुजन त्यांच्या बाजूला. अशा स्थितींत त्यांच्यावर हत्यार कसें उचलावे अशीं शंका अर्जुनाला आली आणि हातांतील धनुष्य टाकून तो रथांत स्तब्ध वसून राहिला.

श्रीकृष्ण अर्जुनाच्या रथाचा सारथी होता. त्या वेळीं त्यानें अर्जुनाला ही भगवद्गीता सांगितली आणि त्याला धीर दिला.

शरीरापेक्षां आत्म्याचें महत्त्व अधिक असतें आणि आत्मा अमर असतो. त्याला कोणीच मारूं शकत नाही. हें तत्त्वज्ञान श्रीकृष्णानें अर्जुनाला शिकविलें. जय व पराजय ह्याची पर्वा बाळगणें चुकीचें आहे. आपण निव्वळ कर्तव्य करावयाचें असा उपदेश केला आणि नंतर अर्जुन लढावयाला तयार झाला.

‘सर्व महिन्यांत मार्गशीर्ष मास मी आहे’ असें भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णानें म्हटलें असल्याचें प्रारंभी सांगितलें आहेच. मार्गशीर्ष मासाचा हा मोठाच गौरव आहे आणि मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशी ह्या दिवशीं श्रीकृष्णानें भगवद्गीता सांगितली. म्हणून ह्या एकादशीला गीता-जयंति म्हणणें योग्य होईल. भगवद्गीतेंतील महत्त्वाचे श्लोक ह्या दिवशीं पाठ करावे म्हणजे गीताजयंति साजरी होईल !

द्रविड देशांतहि ही एकादशी मोठी मानतात. कारण ह्या देशांत नाम्मल्वर नांवाचा एक साधु होऊन गेला. तो संत तुकारामाप्रमाणें आपल्या देहासह ह्या तिथीला वैकुंठाला गेला. त्या वेळीं त्याला पहावयाला तेहतीस कोटी देव स्वर्गांतून खाली उतरले होते अशी तेथील लोकांची समजूत आहे.

ह्या एकादशीला ते मुक्कोटी किंवा वैकुंठ एकादशी म्हणतात. मुक्कोटी हें मुप्पट्टी—मुक्कोटी ह्याचें संक्षिप्त रूप आहे नि त्याचा अर्थ तेहतीस कोटी देव असा होतो. नाम्मल्वर साधूचें स्वर्गारोहण पहाण्यासाठीं पृथ्वीवर आलेल्या देवांच्या संख्येवरून हा शब्द ह्या महाएकादशीला जोडण्यांत आला.

तामीळ देशांत ही एकादशी अत्यंत पवित्र मानली जाते. कारण या दिवशीं श्रीकृष्णाच्या देहांतून एकादशी ह्या नांवाची एक देवी उत्पन्न झाली असें तेथील लोक समजतात.

श्रीरंगपट्टण येथें पंढरपुराप्रमाणेंच ह्या एकादशीच्या दहा दिवसांपूर्वीपासून सुमारें तीन आठवडे मोठी यात्रा भरते. त्या वेळीं इथें हजारों लोक जमतात.

दत्तजयंति

आतां ह्यानंतर मार्गशीर्ष पौर्णिमेला दत्तजयंति येते. ह्या दिवशीं दत्तात्रेयाचा जन्म झाला. दत्तात्रेयाच्या जन्माची ही अजब कथा ऐका हं.

प्राचीन काळीं अत्रि ह्या नांवाचे एक मोठे तपस्वी ऋषि होऊन गेले. त्यांना ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र—मानलेला पुत्र—समजतात. कारण ब्रह्मदेवाच्या डोळ्यांतील तेजापासून त्यांचा जन्म

झाला अशी कथा आहे. अर्थात्च अत्रि ऋषि फार तेजस्वी होते. त्यांच्या पत्नीचें नांव अनसूया. ही महान् पतिव्रता होती.

अनसूयेच्या पातिव्रत्याच्या रसभरित कथा नारदमुनि स्वर्गातील देवदेवतांना सांगत. त्या ऐकून एकदां सरस्वती, लक्ष्मी व पार्वती ह्या देवतांच्या मनांत मत्सर उत्पन्न झाला. एवढी कोण ही महासती की जिचें कौतुक नारदमुनींनीं आम्हाला ऐकवावें? हं! जाणूनबुजून ती पृथ्वीवरील एक स्त्री! बस्स! तिचा नक्षा उतरावयालाच हवा!

अन् तिची फजिती करण्यासाठीं त्या तिघींनीं ब्रह्मा, विष्णु व महेश ह्यांना पृथ्वीवर धाडलें.

ब्रह्मा, विष्णु व महेश तीन पाहुणे बनले आणि अत्रि ऋषि बाहेर गेलेत असें पाहून ते त्यांच्या घराकडे गेले. अनसूयेनें त्यांचें

व्यवस्थित स्वागत केलें. कारण अतिथीला देवासारखा मान द्यावा असें शास्त्रांत सांगितलें आहे.

अनसूयेनें चटकन् जेवण तयार केलें व पाहुण्यांना जेवाव-याला बसण्याची विनंति केली. पाहुणे चुळबुळूं लागले. अनसूयेची परीक्षा पहावयाला ना आले होते ते ? अन् मग हळूच त्यांनीं आपले खरे दांत दाखविले. आपली एक अट पुरी झाली तर आपण जेऊं असें सांगितलें त्यांनीं. अर्थात्च अनसूयेनें अट पुरी करण्याचें कबूल केलें. मग काय करणार ? रागानें पाहुणे—अतिथि—न जेवतां निघून गेले तर ? केवढें पाप लागेल ना ?

पाहुण्यांनीं एक मोठी विचित्र अट घातली. काय तर म्हणे अंगावर वस्त्र न ठेवितां अनसूयेनें त्यांना वाढावें.

ही अट ऐकून अनसूया स्तंभित झाली. ही का अट ? भयंकरच पेंच म्हणावयाचा हा ! आपल्या पातिव्रत्याची मोठीच कसोटी आहे ही ! —पण हार खावयाची नाहीं. माघार घ्यावयाची नाहीं !

क्षणभर तिनें स्वतःशीं विचार केला आणि आपल्या अंगां-तील सामर्थ्यानें त्या तीन पाहुण्यांना तान्हीं बाळें बनविलीं.

केवढें अजब सामर्थ्य हें त्या सतीचें ! तिची फजिती करण्यासाठीं आलेल्या त्या तीन महान् देवांचें क्षणांत असहाय्य अर्भकांत रूपांतर झालें. क्यांहा क्यांहा करीत रडूं लागलीं तीं बाळें. अनसूयेनें त्यांना पाळण्यांत घातलें नि प्रेमानें तीं त्यांना आंदळूं लागलीं.

इकडे स्वर्गांत मोठी धांदल उडाली. त्या तीन देवांच्या बायका—सरस्वती, लक्ष्मी व पार्वती—कासावीस झाल्या. एवढे मोठे देव जर बाळें झाले तर सृष्टीची जबाबदारी कोण घेणार ?

ब्रह्मा, विष्णु व महेश आतां मनांत उमजले होते. त्यांनीं अनसूयेची क्षमा मागितली. तीन बाळांच्या रूपानें आपले अंश त्या सतीच्या घरीं ठेवले नि ते स्वर्गांत निघून गेले.

अनसूयेनें त्या तीन बालकांचीं नांवें सोम, दत्त व दुर्वास अशीं ठेवलीं. पुढें बाळें मोठीं झाल्यावर सोम चंद्रलोकीं निघून गेला आणि दुर्वास तप करण्यासाठीं अरण्यांत गेला. मात्र निघून जातांना त्यांनीं आपापले अंश दत्ताच्या ठिकाणीं ठेवले. त्यामुळें दत्ताच्या ठिकाणीं ब्रह्मा, विष्णु आणि महेश ह्या तिघांचा संयोग घडून आला.

आत्रेय म्हणजे अत्रीचा. दत्त हा अनसूयेचा मानसपुत्र होता म्हणून त्याला अत्रीचाहि मानसपुत्र म्हणत नि त्याचमुळें त्याचें दत्तात्रेय असें नांव पडलें.

दत्तात्रेयानें बाळपणींच वेद शिकून घेतले. नंतर वेद शिकविण्यास त्यानें प्रारंभ केला. पुढें अनसूयेनें त्याला गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याचा आग्रह केला; पण दत्तात्रेयाला आपला ब्रह्मचर्याश्रमच पसंत होता. त्यानें अनसूयेला ब्रह्मविद्येचा उपदेश केला आणि घरांतून निघून जाण्याची परवानगी तिच्याकडून मिळविली.

दत्तात्रेयानें अनसूयेला केलेला उपदेश फार महत्त्वाचा आहे. त्यांत ब्रह्मज्ञानाची चर्चा केली आहे. ती फार गहन-कठिण-आहे. पण निसर्गाला गुरु करून त्याच्यापासून आपण, सर्वांशीं समदृष्टीनें वागणें व शिस्तीनें कर्तव्य पार पाडणें इ. गुण घेतले पाहिजेत, हा त्यांनीं केलेला उपदेशहि महत्त्वाचा आहे.

दत्तात्रेयाचा अवतार फार महत्त्वाचा आहे. हरिहरांत भेद मानणारे वैष्णव व शैव दत्तात्रेयाला पूज्य दैवत मानतात नि त्या वेळीं त्यांच्या हृदयांतील तो भेद आपोआपच नष्ट होतो. एकदां दत्तात्रेयाला हात जोडले कीं, शैववैष्णवांची एकी झालीच ! त्यानंतर त्यांनीं रुद्राक्षमाळा नि तुलसीमाळा ह्यांत फरक मानण्यांत कांहीं अर्थ नाही ! त्यांचा मतभेद संपला. नंतर तो हट्टानें पुनः उकरून काढला तरी त्याला किंमत नाही !

तेव्हां ह्या हट्टवादी शैववैष्णवांची नकळत समजूत पाडण्याचें नि समेट करण्याचें मोठेंच काम दत्तात्रेयानें केलें आहे.

दत्तजयंतीच्या दिवशीं गुरुचरित्राच्या पोथीचें परस्पर करितात. महाराष्ट्रांत गाणगापूर, नरसोबाची वाडी, स्व. मिरजे-जवळचें औदुंबर हें खेडें हीं दत्ताचीं स्थानें आहेत.

जोगा परमानंद पुण्यतिथि

ह्यानंतर मार्गशीर्ष वद्य चतुर्थीला एका संताची पुण्यतिथि येते. त्याचें नांव जोगा परमानंद. त्याचें स्वतःचें नांव जोगा व त्याच्या गुरूचें नांव परमानंद.

हा पंढरपुराजवळील बार्शी गांवीं राहत असे. तो जातीनें शूद्र होता. अन् तरीहि तो संतपदाला पोंचला ! ही गोष्ट फारच कौतुकास्पद आहे. ब्राह्मण जातींतील माणूस संत होणें एक वेळ सोपें आहे. कारण त्याच्या घरांतील व भोंवतीचें वातावरण त्याला अनुकूल असेंच असतें. बाळपणापासून त्याच्यावर चांगले संस्कार होतात. त्याला शिक्षण मिळूं लागतें.

पण शूद्राची गोष्ट अगदीं वेगळी असते. सर्वच गोष्टी त्याच्या विरुद्ध असतात. त्यानें वेदासारखा पवित्र ग्रंथ शिकण्याचीहि चोरी असते. परंतु जे खरे थोर असतात ते परिस्थिति मनासारखी बनवितात नि आपले संकल्प सिद्धीस नेतात.

जोगा परमानंद हा असा थोर होता. जन्मानें तो थोर नव्हता; पण कमनिं थोर झाला !

महीपति नांवाचा एक ब्राह्मण कवि होऊन गेला. त्यानें भक्तिविजय हा ग्रंथ लिहिला. त्यांत त्यानें ह्या जोगा परमानंदाबद्दल माहिती दिली आहे.

रोज पहांटे जोगा स्नान करीत असत नि भगवद्गीतेचा एक श्लोक म्हणून प्रत्येक श्लोकागणिक एक नमस्कार ह्याप्रमाणें सातशें नमस्कार ते रोज घालीत. त्यांचा नेमच होता तो.

हं ऽ ! एकदां काय झालें, जोगा पंढरपुराला गेले होते. नि पुष्कळ पाऊस पडल्यामुळें सर्वत्र चिखल झाला होता आणि त्या चिखलांतच जोगा परमानंद आपल्या नित्यनेमाप्रमाणें देवाला नमस्कार घालीत होते. देऊळाच्या महाद्वारांत कांहीं व्यापारी उतरले होते. जोगाचें धोतर चिखलानें भरलेलें पाहून त्यांना दया आली. आणि एका व्यापाऱ्यानें एक भारी किंमतीचा पीतांबर त्यांना दिला. तेव्हां जोगा म्हणाले, “ मला गरिबाला हा पीतांबर कशाला ? यापेक्षां एखादें जुनें धोतरच द्या मला. ” पण व्यापाऱ्यानें फार आग्रह केला. इतकेंच नव्हे तर जोगा परमानंदांना तो पीतांबर स्वतः नेसविला.

पीतांबर नेसल्यावर जोगा पुनः नमस्कार घालूं लागले. परंतु तें उंची वस्त्र चिखलांत भरेल, ह्या शंकेनें त्यांनीं ओंचे खोंवले.

आणि ते फार जपून नमस्कार घालूं लागले. त्यामुळे अर्थात्च नमस्कार नीटसे घातले जाईनात. दुपारचे बारा वाजले तरी सातशें नमस्कारांची संख्या पुरी होईना. तेव्हां ह्या पीतांबरापायीं आपल्या नित्यनेमांत अडथळा येतो आहे, हें त्यांच्या लक्षांत आलें. आणि पीतांबराच्या मोहानें असा कर्तव्यांत अंगचुकारपणा करणाऱ्या आपल्या देहाचा त्यांना राग आला. त्यांनीं देहाला कडक शिक्षा करण्याचें ठरविलें.

महाद्वारासमोरून एक शेतकरी दोन बैल घेऊन रस्त्यानें चालला होता. त्याला हांक मारून ते म्हणाले, “ अरे, हा भारी पीतांबर मी तुला देतो. त्याच्या बदल्यांत तुझे हे बैल तूं मला दे. ”

शेतकऱ्यानें तें कवूल केलें. मग जोगांनीं त्याला म्हटलें, “आतां तूं एक काम कर. बैलांच्या मानेवर तें जूं ठेव. जुवाला माझें पांय दोरानें बांधून टाक आणि बैलांच्या पाठीवर चाबकाचा एकेक फटकारा लगाव नि तूं घरीं जा. ”

शेतकरी अगदींच अडाणी होता. परिणामाचा विचार न करितां त्यानें त्याप्रमाणें केलें. नि बैलांना एकेक चाबकाचा फटकारा लगावून तो चालता झाला.

चाबकाचा तडाका पाठीवर बसतांच बैल उधळले आणि रानोमाळ पळत सुटले. रानावनांतून कांट्याकुट्यांतून वाट फुटेल तिथें ते पळत होते नि बरोबर जोगाहि फरफटत चालले होते. त्यांना भयंकर इजा झाली. अंगाची कातडी सोलून निघाली नि रक्ताची धार वाहूं लागली. पण त्यांनीं तोंडावाटे ब्र काढला नाहीं. आपल्या अपराधाला हें योग्यच शासन आहे असें वाटलें त्यांना. महीपतीनें ह्याचें वर्णन पुढील शब्दांत केलें आहे.

ऐसें समाधान मनीं मानून । मुखीं करीत नामस्मरण ॥
जयरुक्मिणीमानसरंजना । पयोब्धिवासा शेषशयना ॥
ऐशा रीतीं स्मरण करित । कंठ झाला सद्गदित ॥
वृषभ पळती अरण्यांत । त्यामार्गे ओढत जातसे ॥

शेवटीं त्या रुक्मिणीकांतालाच ह्या भक्ताची दया आली. भगवंत धांवत आले नि त्यांनीं दोर तोडून बैलांना सोडविलें आणि जोगाला आलिंगन दिलें. पंढरीनाथाची अमृतदृष्टि जोगाच्या देहावर पडतांच त्यांचा देह पूर्वीसारखा बनला.

असे होते जोगा परमानंद. आपल्या देहाचासुद्धां त्यांना लोभ नव्हता. त्यांनीं पुष्कळ कविता केल्या. नामदेवांचे गुरु विसोबा खेचर हे त्या कविता उतरून घेत अशी दंतकथा आहे.

जोगा परमानंदाची समाधि बार्शी येथें आहे. माघ वद्य-चतुर्थीला त्यांच्या पुण्यतिथीनिमित्त तिथें उत्सव होतो.

मोरया गोसावी पुण्यतिथि

ह्यानंतर दोन दिवसांनीं म्हणजे मार्गशीर्ष वद्य षष्ठीला आणखी एका भक्ताची पुण्यतिथि साजरी होते. त्याचें नांव मोरया गोसावी.

कर्नाटकांतील शाली नांवाच्या गांवांत वामनभट्ट नांवाचा एक ब्राह्मण रहात असे. शाली गांवाचे रहिवासी म्हणून त्यांचें शालिग्राम असें आडनांव पडलें. पण पुढें ह्या घराण्यांत अमेक सत्पुरुष निपजले. त्यामुळें देव ह्या आडनांवानें हें घराणें ओळखलें जाऊं लागलें.

वामनभट्ट गणपतीचे उपासक होते. ते पन्नास वर्षांचे झाले तरी त्यांना मुलगा झाला नाही. जुन्या लोकांना मुलाची फार अपूर्वाई वाटत असे. मुलाला संस्कृतांत पुत्र म्हणतात. पुत्र म्हणजे 'पुं नाम नरकात् त्रायते इति' असा अर्थ करण्यांत येतो. पुं नांवाच्या नरकापासून जो वांचवितो तो पुत्र. ज्याला पुत्र नाही त्याला मेल्यानंतर पुं नांवाच्या नरकांत पडावें लागतें, अशी त्या काळीं कल्पना होती. आतां इंग्रजी शिक्षण सुरू झालें, समाज सुधारला, त्यामुळें अशा कल्पनाहि मार्गे पडल्या. परंतु एवढें मात्र खरें कीं, आपलें नांव मुलगा पुढें चालवितो. ह्यासाठीं प्रत्येकाला

मुलगा हवासा वाटत असतो आजकालसुद्धां. मुली लग्नें होऊन दुसऱ्याच्या घरीं जातात. 'दारींच्या चिमण्या उडुनी जाती' असें मुलींचें वर्णन केलें जातें. तेंच मुलगा व त्याची बायकोमुलें आपल्याजवळ रहातात.

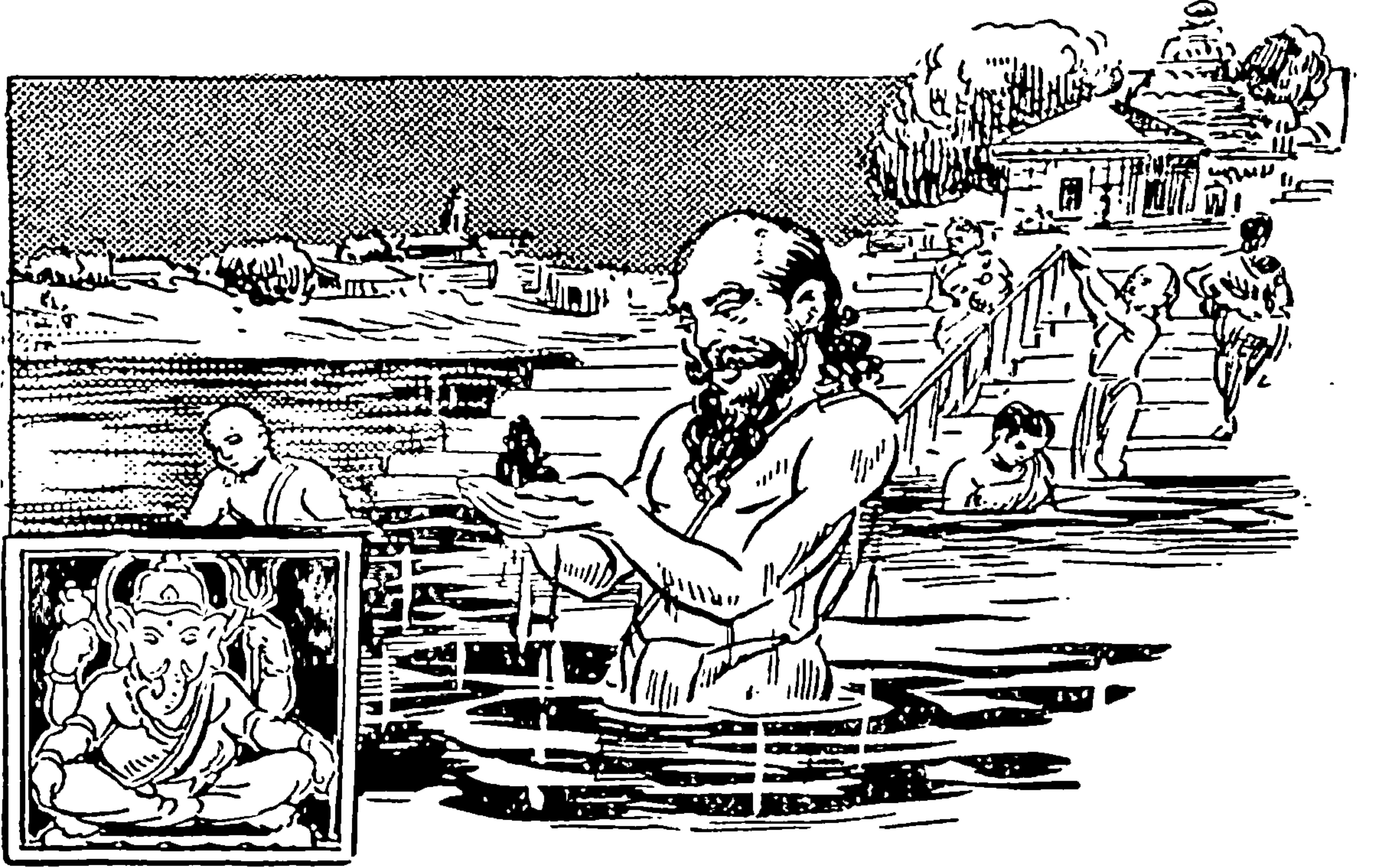
प्रत्येक मुलानें हें लक्षांत ठेवायाला हवें कीं, मुलांवर देगळी जबाबदारी असते. आईवडिलांच्या आशा त्याच्यावर केंद्रित झालेल्या असतात. वडिलांना त्यांच्या मृत्यूनंतर मुलगा पुं नरकापासून वांचवितो कीं नाहीं, तें कांहीं कोणी सांगूं शकणार नाहीं; पण वडिलांच्या हयातींत त्यांच्याशीं मुलगा फटकून वागला तर त्यांच्या मनाला खात्रीनें नरकयातना होतील ! तेव्हां मुलानें जर आईवडिलांशीं शेवटपर्यंत प्रेमाचें वर्तन केलें तर पुत्र ह्या नांवाचें सार्थक होईल !

नंतर वामनभट्ट मोरगांवीं गेले—नि तेथें त्यांनीं तपश्चर्या केली. गणेशाच्या कृपेनें त्यांना पुत्र झाला. तेच मोरया गोसावी.

मोरया गोसावी यांची आठव्या वर्षीं मुंज झाली. नंतर ह्यांनीं सर्व वेद शिकून घेतले, योगीराज नांवाच्या सत्पुरुषाचा उपदेश घेतला. नि मग थेऊर येथें घोर तपश्चर्या केली. त्यामुळें श्रीगणेश त्यांच्यावर प्रसन्न झाला.

त्यानंतर ते चिंचवड मुक्कामीं राहूं लागले. पुढें त्यांचा विवाह झाला नि त्यांना मुलगा झाला. प्रारंभीं दर चतुर्थीला ते मोरगांवची वारी करीत. चतुर्थी ही गणपतीची तिथि आहे. नवल असें कीं, मोरया गोसावी ह्यांचा जन्महि चतुर्थीला झाला आणि त्यांचा मुलगाहि चतुर्थीलाच जन्मला.

पुढें मोरया गोसावी ह्यांना देवाचा साक्षात्कार झाला. मोरगांवीं ते नदींत आंघोळ करीत असतां त्यांच्या हातांत एक गणपतीची मूर्ति आली. तेव्हां त्यांनीं नदीच्या कांठींच तिची पूजा

केली आणि तिला सर्व शाकभाजी व पोळी यांचा नैवेद्य दाखविला. ज्या जागेवर हें केलें ती जागा अजून तेथें 'पोळी' ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. तेथें त्या दिवसापासून आजपर्यंत सर्वांना प्रसाद वांटण्यांत येतो. नंतर मोरया गोसावींनीं ती मूर्ति चिंचवड येथें नेऊन ठेवली. आजहि ती वाड्यांत पहावयास मिळते.

पुढें मोरया गोसावी यांची कीर्ति फार वाढली. पण नंतर त्यांना लोकांपासून दूर रहाण्याची इच्छा झाली. म्हणून त्यांनीं मार्गशीर्ष वद्य षष्ठीला जिवंत समाधि घेतली. त्यावेळीं त्यांचें वय १८६ वर्षांचें होतें असें म्हणतात. त्यांची पुण्यतिथि चिंचवडला मोठ्या समारंभानें साजरी होते.

एकंदरींत वामनभटांना पुत्र हवासा वाटत होता तो हवा तसाहि निपजला. 'पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा । ज्याचा त्रिभुवनी झेंडा।' असें म्हणतात. मोरया गोसावी ह्यांनीं खरोखरीच आपल्या कीर्तीचा झेंडा फडकविला.

ताराबाई पुण्यतिथि

या मार्गशीर्ष मासांतच ताराबाई भोसले हिची पुण्यतिथि येते. भोसले घराण्यांत हिच्याएवढी पराक्रमी स्त्री दुसरी असेल असें वाटत नाही ! परंतु वडील दीराचा मुलगा शाहू राज्याचा वारस आहे, हें तिनें मान्य केलें नाही नि त्यामुळें मराठी राज्याचें विलक्षण नुकसान झालें.

राजाराम महाराज वारल्यावर हिनें केवढ्या तडफेनें

औरंगजेबाला तोंड दिलें होते. पण शिवाजीमहाराजांनीं स्थापन केलेली गादी रिकामी पडतांच हिचा स्वार्थ डोकावूं लागला. खरा वारस, शाहू, मोगलांच्या कैदेत. तेव्हां तिनें आपल्या मुलाला

गादीवर बसविलें. ह्याचें नांव तिनें शिवाजी असें ठेवलें होतें. राजाराम महाराज वारले तेव्हां हा शिवाजी दहा वर्षांचा होता.

मराठेशाहीची गादी रिकामी राहिली तर अंदाधुंदी होईल. गादीवर तात्पुरता राजा हवा, ह्या शुद्ध हेतूनें तिनें आपल्या मुलाला गादीवर बसविला असता तर तें ठीक होतें. “ पण आपण परत येतो आहें, कैदेंतून सुटलो आहें,” हें शाहूनें तिला कळविलें तरीहि ती हातांतली सत्ता सोडीना.

एवढेंच नव्हे तर शाहू हा छत्रपति संभाजीचा मुलगा नाहींच. तो कोणीतरी तोतया आहे असेंच ती म्हणूं लागली.

हाच फुटीरपणा नडला ! हाच एकीचा अभाव घातक ठरला ! ताराबाईनें त्यापूर्वीं सतरा वर्षे आपल्या बाजूला असलेल्या शूर लोकांकडून स्वामीभक्तीच्या शपथा घेवविल्या व शाहूला तोंड देण्याचें ठरविलें.

धनाजी जाधव, खंडो बल्लाळ व परशुराम त्रिंबक ह्यांची ह्या स्वारीवर ताराबाईनें रवानगी केली. पण शाहूनें खंडो बल्लाळ व धनाजी जाधव ह्या दोघांना आपणांकडे वळवून घेतलें. आणि पुण्याच्या उत्तरेस बावीस मैलांवर खेड-कडूस येथें दोन्ही पक्षांची चकमक झडली. त्यांत ताराबाईच्या पक्षाचा पराभव झाला आणि परशुराम त्रिंबक सातान्यास परत गेला.

पुढें धनाजीच्या मदतीनें शाहूनें २।३ किल्ले घेतले. सातान्यास जाऊन स्वतःला सज्याभिषेक करून घेतला. तेव्हां ताराबाई सातान्याहून पन्हाळचाला पळून गेली.

नंतर शाहूनें पन्हाळगड किल्लाहि घेतला. म्हणून ताराबाई मालवणास पळून गेली. आतां ताराबाईचा पक्ष अगदींच मंदावला;

पण तेवढ्यांत पन्हाळ्याच्या किल्लेदारानें तो किल्ला हिच्या स्वाधीन केला. हिनें मग वाडीकर सावंताच्या मदतीनें आणखी कांहीं किल्ले घेतले.

ताराबाईनें पन्हाळा व कोल्हापूर हीं दोन रहाण्याचीं ठिकाणें कायम केलीं. तिच्या पक्षाला पुनः जोर चढला. त्यांतच धनाजी मारला गेला. त्याचा मुलगा ताराबाईच्या पक्षाला येऊन मिळाला. इतर जुनी मंडळी हिच्या बाजूला होतीच.

पण पुनः हिचा पडता काळ आला. शाहूनें सैन्य जमविलें व हिच्याशीं सामना केला. आणि हिच्या सरदारांना आपणांकडे वळविलें.

ताराबाईचा मुलगा शिवाजी हा जरा वेडसर होता. त्याला अगदीं वेडा ठरविलें. त्यामुळें शाहूचा पक्ष बळकट झाला. तेवढ्यांत ताराबाईचा मुलगा मरण पावला. तेव्हां कोल्हापुरांतील सरदारांनीं ताराबाईच्या सुवतीच्या मुलाला—संभाजीला—गादीवर बसविलें.

कालान्तरानें शाहू दत्तक घेणार आहे असें तिनें ऐकलें. आपल्या मुलाचा मुलगा राजाराम ह्यालाच दत्तक घ्या, असा तिनें शाहूला आग्रह केला. शाहूनें तें कबूल केलें व त्यानंतर शाहू वारला.

पुढें राजाराम गादीवर बसला. पण राज्यकारभार आपल्या हातीं येईल ही ताराबाईची आशा खोटी ठरली. त्यामुळें ती चिडली आणि राजाराम हा आपला नातूच नव्हे असें सांगू लागली.

आणि नंतर ती भलतीं कारस्थानें करूं लागली. तिनें राजारामाला कैद केलें. ताराबाईच्या मरणापर्यंत तो तिच्या कैदेतच होता. ताराबाई वारली तेव्हां तिचें वय ८६ वर्षांचें होतें.

शिवाजीमहाराजांनीं स्थापन केलेलें राज्य टिकविण्यासाठींच जर ही झटली असती तर इतिहासच बदलला असता ! शाहूनें व तिनें सर्व सरदारांच्या मदतीनें मराठेशाहीचें बूड चांगलेंच घट्ट केलें असतें ! कारण ताराबाई पराक्रमी होती, मुत्सद्दी होती ! राजकारणी पुरुषांच्या अंगीं असणारे सर्व गुण तिच्या अंगांत होते. पण त्यांचा उपयोग झाला नाही.

ताराबाईच्या पुण्यतिथीच्या निमित्तानें ह्या महिन्यांत तिचें चरित्र अवश्य वाचावें. थोर माणसांचीं चरित्रें बहुधा अनुकरण करण्याच्या लायकीचीं असतातच. परंतु कांहीं झालें तरी माणसेंच होतीं ना तीं ? त्यामुळें त्यांनीं चांगल्या गोष्टी तर केल्याच; पण त्यांच्या हातून कांहीं वाईट गोष्टीहि घडलेल्या असतात. तेव्हां आंधळेपणानें त्यांचें अनुकरण करावयाचें नाही.

हंसक्षीर न्यायानें त्यांच्या चरित्राचा अभ्यास करावा. हंसक्षीरन्याय ठाऊक आहे का तुम्हांला ? हंस पक्षी मोठा चतुर असतो म्हणे ! दुधांत पाणी मिसळून त्याच्या पुढें ठेविलें तर तो चोंचीनें त्यांतील फक्त दूध तेवढेंच ओढून पितो आणि निव्वळ पाणी भांड्यांत ठेवतो !

ह्या पद्धतीनेंच आपण थोरांचीं चरित्रें वाचावयास हवीं ! थोरांच्या चरित्रांतील त्यांनीं केलेलीं उत्तम कृत्यें म्हणजे दूध आणि वाईट कृत्यें म्हणजे पाणी ! हंसक्षीर न्यायानें आपण उत्तम कृत्याचें दूधच उचलावयाचें. एक पक्षी जें करूं शकतो तें आपण माणसें खात्रीनेंच करूं शकूं ! खरें ना ?

सरदार वल्लभभाई पटेल जयन्ति

सरदार वल्लभभाई पटेल ह्यांचा ३१ ऑक्टोबर १८७५ रोजीं गुजराथमधील एका गांवीं जन्म झाला. ऑक्टोबर महिना

सामान्यपणें मार्गशीर्षांत येतो. म्हणून या महिन्यांत त्यांची जयन्ति साजरी करूं या.

मॅट्रिक झाल्यानंतर त्यांनीं वकिलीची परीक्षा दिली व पुढें ते विलायतेला जाऊन बॅरिस्टर होऊन आले. ते कमालीचे धीट व निर्भय होते.

विलायतेंत असतांना त्यांचा पाय दुखावला. त्यावर शस्त्र-क्रिया करण्यांत आल्या; पण त्या अयशस्वी झाल्या. तेव्हां एक डॉक्टर म्हणाले कीं, गुंगीचें औषध न घेतां शस्त्रक्रिया केली. तर पाय बरा होण्याचा अधिक संभव आहे ! त्या वेळीं वल्लभभाईंनीं अगदीं धैर्यानें साऱ्या वेदना सहन केल्या व त्यांचा पाय बरा झाला.

पुढें महात्मा गांधींची व त्यांची ओळख झाली. गांधीजी-प्रमाणें तेहि देशाच्या सेवेसाठीं बॅरिस्टरी सोडून पुढें आले. देशसेवा

सरदार वल्लभभाई पटेल

करतांनाहि त्यांचा हा निधडे-पणाचा गुण पावलोपावलीं प्रकट झाला. ह्या त्यांच्या गुणामुळेच त्यांना 'पोलादी पुरुष' म्हणत. त्यांचें मन पोलादासारखें कणखर होतें. म्हणजे ते निष्ठुर नव्हते; तर एकादी गोष्ट चांगली आहे, देशाच्या हिताची आहे, असें पटलें कीं, ते धडाडीनें पुढें होऊन ती करून टाकीत.

गुजराथमधील बार-डोली गांवांतल्या शेतकऱ्यांना

१९२८ सालीं इंग्रज सरकारनें फार छळलें. जमीन-महसूल एकदम पुष्कळ वाढविला. तेव्हां ते शेतकरी वल्लभभाईकडे आले. कारण वल्लभभाईहि शेतकरी घराण्यांतलेच होते. वल्लभभाई म्हणाले कीं, “तुम्ही सारे बारडोलीला परत जा. जमिनीचा सारा इंग्रज सरकारला मुळींच देऊं नका. तुम्ही सर्व शेतकरी एकजुटीनें हें करण्यास तयार असला तर मीं तिथें येऊन तुम्हांला मदत करायला तयार आहे.”

सर्व शेतकरी वल्लभभाईच्या सांगण्याप्रमाणें वागले आणि त्यांनीं इंग्रज सरकारला हार खायला लावली. इतिहासांत ही चळवळ बारडोलीचा सत्याग्रह किंवा बारडोलीचा लढा ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

शेतकऱ्यांची एवढी एकी घडवून चळवळ यशस्वी केल्या-वद्दल महात्मा गांधींनीं वल्लभभाईंना ‘बारडोलीचा सरदार’ असा किताब दिला. तेव्हांपासून ते सरदार पटेल ह्या नांवानें ओळखले जातात !

सरदार वल्लभभाईंना गांधीजींचा उजवा हात म्हटलें जाई ! त्यांनीं गांधीजींच्या बरोबरीनें असहकारितेच्या व कायदे-भंगाच्या चळवळींत भाग घेतला होता. ह्या पायीं ते तीनदां तुरुंगांत जाऊन आले होते. १९३१ सालीं काँग्रेसचें अधिवेशन कराचीला भरलें होतें. वल्लभभाई त्याचे अध्यक्ष होते.

१५ ऑगस्टला भारत स्वतंत्र झाल्यावर ते भारताचे उप-पंतप्रधान व गृहमंत्री बनले. हिन्दी संस्थानांसंबंधींचें खातेंहि त्यांच्याकडे होतें. भारत स्वतंत्र झाला त्या वेळीं हिन्दी संस्थानांनाहि ब्रिटिशांनीं सार्वभौमत्वाचे अधिकार दिले होते. संस्थानें सार्वभौम राहणें म्हणजे भारताच्या एकराष्ट्रीयत्वाला—एकीला—

धोका होता. अशा वेळीं त्या संस्थानांना भारताच्या छत्राखाली आणून त्यांना भारतांत विलीन करणें हें अतिशय बिकट काम वल्लभभाईंनीं पार पाडलें व तेंहि कोणत्या वेळीं तर भारत स्वतंत्र झाल्याबरोबरच्या अडचणीच्या काळांत. वल्लभभाईंच्या या ऐतिहासिक कामगिरीबद्दल भारत त्यांचा सदैव ऋणी राहील.

वल्लभभाईंनीं आयुष्यभर संकटांना तोंड दिलें. म्हातारपणींहि त्यांचें मन कणखर होतें. परंतु शरीर थकूं लागलें.

पुढें १९५० च्या डिसेंबर महिन्यांत १५ तारखेला मुंबई येथें त्यांचें देहावसान झालें.

वल्लभभाई भारताच्या इतिहासांत आपलें नांव अमर करून गेले आहेत. भारताच्या एकछत्राखालीं सर्व संस्थानें आणून भारत एकराज्य केल्याबद्दल देश त्यांचा नेहमीं ऋणी राहील.

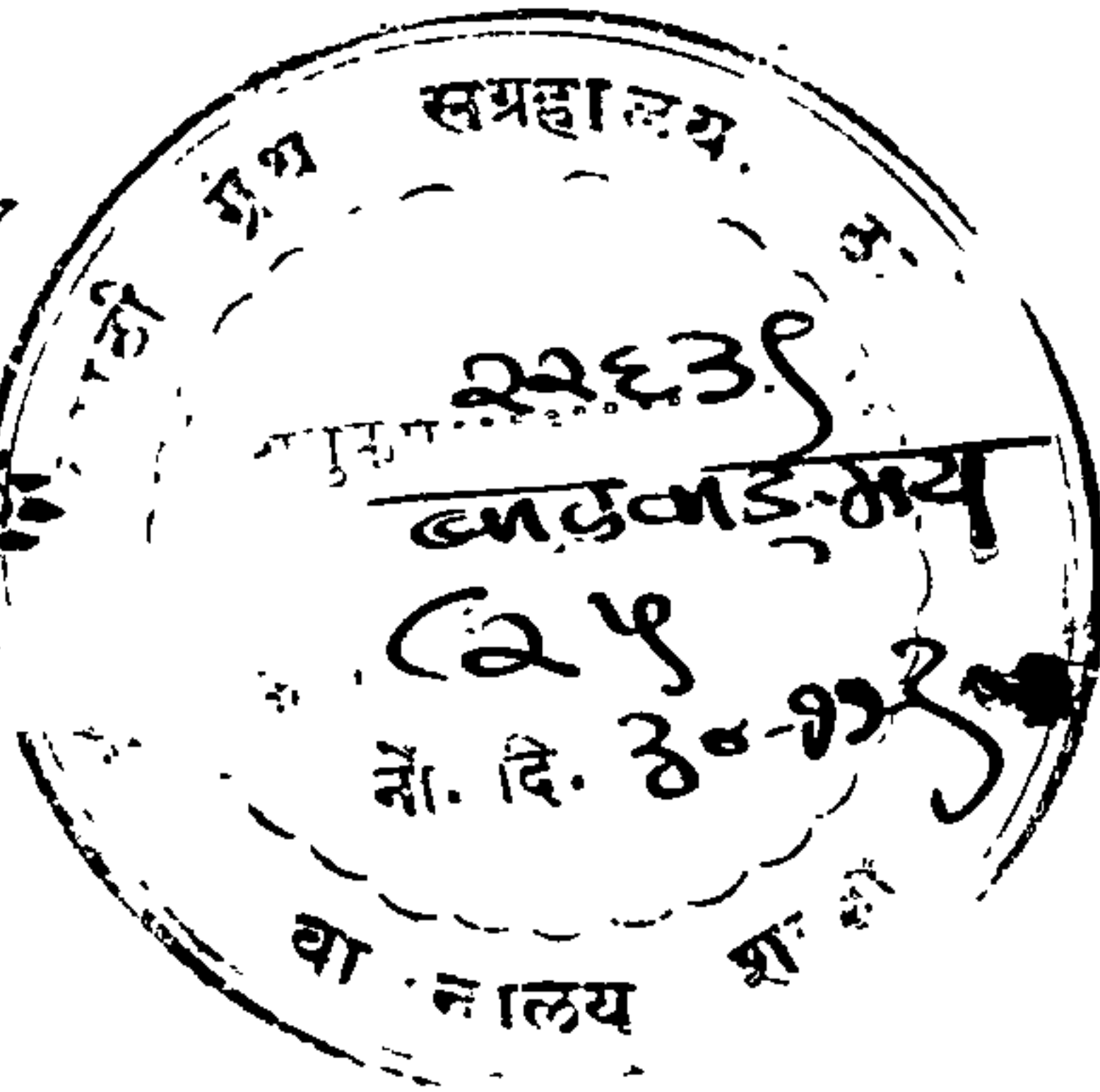
भारतमातेच्या अशा थोर सुपुत्राचें व पोलादी पुरुषाचें त्यांच्या जयन्तीनिमित्त स्मरण करून त्यांच्यापासून साहस, निर्भयता, कणखरपणा इ. गुणांची स्फूर्ति घेऊं या.

या मार्गशीर्ष महिन्यांत सण फारसे नाहीतच. लग्नकार्याची मात्र धांदल आहे. चंपाषष्ठीचा उत्सव आहे. दत्त-जयन्तीचा उपास आहे. गीताजयन्तीमुळें भगवद्गीतेची माहिती मिळविण्याची उत्तम संधि मिळते आहे. मोरया गोसावी आणि जोगा परमानंद ह्या संतांचीं चरित्रें वाचून मन थक्क होतें ! आदरानें भरून जातें ! तसेंच ताराबाईसारख्या व्यक्तींची पुण्यतिथि साजरी केल्यामुळें आपल्या इतिहासाचा अभ्यास होतो ! पूर्वजांच्या मोठेपणाची वढाई मारीत राहणें चुकीचें आहे ! त्या पूर्वजांचे आपण वंशज आहोंत ना ? मग हें लक्षांत ठेवून आपणहि कांहीं तरी पराक्रम करावयाला हवा !

यानंतर सरदार पटेलांच्या जयंतीच्या निमित्ताने दृढनिश्चय, कणखरपणा इत्यादि गुण घेऊन देशाची सेवा करण्याची स्फूर्ति त्यांच्या चरित्रापासून घेतली म्हणजे त्यांची जयन्ति आपण खऱ्या अर्थाने साजरी केली असें होईल.

स्वाध्याय

- (१) कुरुक्षेत्रावर अर्जुनाला श्रीकृष्णाने उपदेश कां केला? त्या उपदेशाचे नांव काय?
- (२) ब्रह्मा, विष्णु, महेश अनसूयेचे सत्त्व पहाण्यासाठी पृथ्वीवर कां आले?
- (३) नमस्कार पूर्ण झाले नाहीत म्हणून जोगा परमानंदांनी स्वतःला कोणती शिक्षा करून घेतली?
- (४) मोरया गोसावी यांना गणपतीचा साक्षात्कार कसा झाला?
- (५) सरदार पटेलांनी देशसेवा करतांना केलेल्या दोन महत्त्वाच्या कामा-गिन्या सांगा!

IRBK-0106290